

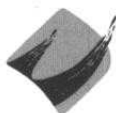
نقل قرائات قرآن

مسئله تواتر و پیدایی قرائت‌های شاذ

شاهی حکمت ناصر

ترجمه

الهه شاه‌پسند و ولی عبدی

نشر کردن

Shady Hekmat Nasser

***The Transmission of the Variant Readings of the Qur'ān:
The Problem of Tawātur and the Emergence of Shawādh***
(Texts and Studies on the Qur'ān)

Brill, 2012

سرشناسه: شادی حکمت

Nasser, Shady Hekmat

عنوان و نام پدیدآور: نقل قرائت‌های قرآن و تواتر و پیدایی قرائات شاذ/ نویسنده شادی حکمت ناصر؛

مترجم اله شاهپسند، ولی عبدی.

مشخصات نشر: تهران: نشر کرگدن، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۳۰۹ ص.: جدول؛ ۲۱/۵×۱۴/۵ س.م.

فروست: مجموعه اسلام پژوهی/ دبیر مجموعه مهرداد عباسی.

شابک: 978-622-6420-61-7

وضعیت فهرست نویسی: فیپا

یادداشت: عنوان اصلی:

*The transmission of the variant readings of the Qur'ān : the problem of "tawātur" and the emergence
of "shawādh"* 2012

یادداشت: کتابنامه: ص.[۲۸۷] - ۳۰۲؛ همچنین به صورت زیر نویس.

عنوان دیگر: مسئله تواتر و پیدایی قرائات شاذ.

موضوع: قرآن -- قرائت

موضوع: Qur'an -- Readings

موضوع: قرآن -- تصحیح انتقادی

موضوع: Qur'an -- Criticism, Textual

شناسه افزوده: شاهپسند، اله، ۱۳۶۴ - ، مترجم

شناسه افزوده: عبدی، ولی، ۱۳۶۲ - ، مترجم

رده بندی کنگره: BP۷۴

رده بندی دیویی: ۱۵۱/۲۹۷

شماره کتابشناسی ملی: ۵۹۶۸۵۶۲

همه حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشر کرگدن: تهران، صندوق پستی ۱۷۱۶-۱۳۱۴۵

www.kargadanpub.com

telegram.me/kargadanpub

instagram.com/kargadanpub

نشر کرگدن

مجموعه: بلامقامی - ۳

دبیر مجموعه: مهرداد عباسی

نقل قرائات قرآن: مسند نواتر و ایدان قرائت‌های شاذ

نویسنده: شادی حکمت ناصر

مترجمان: الهه شاه‌پسند (هیئت علمی دانشگاه علم و معارف قرآن کریم)،

ولی عابدی (هیئت علمی دانشگاه فوس - مشهد)

ویراستار علمی: مهرداد عباسی

نسخه‌پرداز: شادی جاجرمی‌زاده

مدیر هنری: سحر ترهنده

ناظر چاپ: علی محمدپور

لیتوگرافی: نقش سبز

چاپ و صحافی: زعفران

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۶۴۲۰-۶۱-۷

چاپ اول: ۱۳۹۸

تیراژ: ۷۰۰ نسخه

قیمت: ۶۵۰۰۰ تومان

فهرست

۱	بسم گفتار ترجمه فارسی
۹	مقدمه
۱۳	فصل نخست: اختلاف قرائات و «سبعة أحرف» قرآن
۱۶	جمع و تدوین قرآن
۲۳	سبعة أحرف
۲۶	تاریخ‌گذاری حدیث سبعة احرف
۳۳	تحلیل روایات مربوط به سبعة أحرف
۳۹	چند سرنخ احتمالی درباره معنای «حرف»
۴۱	دیدگاه شیعیان درباره قرآن، قرائات و سبعة أحرف
۴۳	نتیجه‌گیری
۴۵	فصل دوم: ابن مجاهد و رسمیت بخشی به قرائت‌های هفت‌گانه
۴۸	مجموعه‌های قرائات پیش از ابن مجاهد
۵۰	طبری (د. ۲۱۰)
۵۹	ابن مجاهد و کتاب السبعة
۶۰	قرائات به منزله احکام فقهی
۶۴	معیارهای ابن مجاهد در انتخاب قاریان هفت‌گانه
۶۶	انتخاب قاریان هفت‌گانه

۷۵	قرائات پس از ابن مجاهد	۱۳۰
۷۸	تواتر قرائات رسمی	۱۳۱
۷۹	تواتر از نگاه اصولیان	۱۳۲
۸۵	تواتر از نگاه محدثان	۱۳۳
۸۷	تواتر بین اصول فقه و حدیث	
۹۰	نتیجه‌گیری	
۹۳	فصل سوم: «حدّ القرآن» و تواتر قرائات رسمی	
۹۵	دبوس (د. ۴۳۰)	
۹۶	ابن حزم (د. ۴۵۶)	
۹۷	بزدول (د. ۴۸۰) و سرخسی (د. ۴۹۰)	
۹۸	غزالی (د. ۱۰۵)	
۹۹	آمدی (د. ۶۳۱)	
۱۰۰	ابن حاجب (د. ۶۴۶)	
۱۰۰	شوکانی (د. ۱۲۵۵)	
۱۰۱	خلاصه و نتیجه‌گیری	
۱۰۲	بسمله	
۱۰۴	باقلائی (د. ۴۰۳)	
۱۱۰	ابن مسعود و آیه ۸۹ مانده	
۱۱۱	خلاصه و نکات	
۱۱۲	تواتر قرائات هفت‌گانه/ده‌گانه	
۱۱۴	ابن حاجب و شارحان او: سُبکی و ایجی	
۱۱۵	زرکشی (د. ۷۹۴)	
۱۱۸	ابوبکر ابن عربی (د. ۵۴۳)	
۱۲۲	شوکانی (د. ۱۲۵۰)	
۱۲۳	زُحیلی و اصولیان معاصر	
۱۲۴	خلاصه و نکات	

۱۲۶	شیعیان و هفت/ده قرائت
۱۳۰	نتیجه‌گیری
۱۳۱	فصل چهارم: نقل قرائت‌های رسمی و پیدایش قرائت‌های شاذ
۱۳۲	پیشینه
۱۳۵	«فرش» و «اصول»
۱۳۸	نقل قرائات مشهور
۱۴۴	راویان بی‌واسطه قاریان هفت‌گانه
۱۵۳	اعتراضی به قرائات رسمی و پیدایش شواذ خلاف قاعده
۱۷۹	خلاصه بخش نکات
۱۸۲	شواذ از طرفی «رزن»ها (رشته‌نقل‌های منفرد)
۱۸۵	خلاصه و نتیجه‌گیری
۱۸۷	فصل پنجم: ماهیت اختلاف قرائات
۱۸۹	گونه‌های اختلاف
۲۰۲	فهرست‌های قرائات قرآنی و اختلافات شعری
۲۰۲	بخش نخست: قرائات قرآنی
۲۵۴	بخش دوم: اختلافات شعری
۲۷۸	خلاصه و تحلیل
۲۸۴	خلاصه و نکات
۲۸۷	نتیجه‌گیری و پژوهش‌های آینده
۲۹۱	منابع
۳۰۹	نمایه

پیش‌گفتار ترجمه فارسی

از دیرباز، مطالعه و ترویج علم قرانات بیشتر در بین اهل سنت رواج داشته است. نگارش آثار بزرگ و کوچک قرانات، احتجاج‌نویسی و پرداختن به قرانات شاذ زمینه‌های سنتی مطالعات آنان بوده است. در دوره معاصر، پژوهش‌های اهل سنت علاوه بر تصحیح و بازنشر آثار کهن قرانی، به مطالعات زبان‌شناختی درباره قرانات نیز متمایل شده است. اما شیعیان به دلیل اعتقاد به یگانگی قرائت منزل، از همان دوران محست، این رشته را چندان جدی نگرفتند. در کارنامه کم‌حجم مطالعات سنتی شیعه در حوزه قرانات، آثاری همچون مجموعه‌های کوچک قرانی منسوب به برخی اصحاب ائمه و مباحث چندین مفصل در «کتاب الصلاة» کتب فقهی، به مناسبت بحث قرائت حمد و سوره نماز، دیده می‌شود. در عین حال، در دوره معاصر، تمایلی به پژوهش‌های انتقادی درباره قرانات به وجود آمده است. این پژوهش‌ها بیشتر متأثر از رواج نگاه تاریخی غربیان به قرآن در سده اخیر است که نگارش کتاب‌هایی با عنوان «تاریخ قرآن» را در پی داشته است. پس از چندی، این مطالعات تخصصی‌تر شده و به دو زیرشاخه کلی تاریخ جمع و کتابت قرآن و تاریخ قرانات قرآن تقسیم شده است.

آثاری که در دوره معاصر به زبان‌های فارسی و عربی در باب تاریخ قرانات به نگارش درآمده‌اند، غالباً رویکردی سنتی دارند و روشی خاص ندارند. به همین دلیل، تألیف و ترجمه آثاری که به صورتی روشمند به این موضوع پرداخته‌اند، می‌تواند دریچه‌ای تازه به مطالعات قرانی بگشاید و ذائقه مخاطب را تغییر دهد.

اثر حاضر یکی از همین آثار است. کتاب *نقل قرائات قرآن: مسئله تواتر و پیدایی قرائت‌های شاذ* مهم‌ترین اثر شادی حکمت ناصر است که ترجمه آن تقدیم خوانندگان می‌شود. آنچه این کتاب را شایسته ترجمه کرده است نگاه در زمانی و روشمند نویسنده به برخی مسائل علم قرائات است. تحلیل روند تحولات این حوزه علمی با استفاده از روش‌های مطرح در مطالعات جدید حدیثی می‌تواند مبحث قرائات را به قرین دیرینه‌اش علوم حدیث پیوند زند و امکان استفاده از دستاوردهای حدیثی در حوزه قرائات را بیش از پیش آشکار کند. این امر پژوهش‌های مرتبط با قرائات را از وضعیت راكد کنونی خارج می‌کند.

اثر ناصر در میان مطالعات غربی در حوزه پژوهشی قرائات اثری تازه و درخور توجه ارزیابی شده است. اندرو ریپین در معرفی و مروری کلی بر این کتاب نوشته است که کتاب ناصر می‌تواند به محوری برای همه پژوهش‌های آینده در این حوزه تبدیل شده. محقق دیگر نیز در مقاله‌ای مروری، اگرچه روش ناصر را در گردآوری سازوکارهای نقل قرائات و شعر کهن اسلامی نیازمند مطالعه و توسعه‌ای بیشتر (از جمله تحلیل داده‌های دیگر) می‌داند، معتقد است کتاب او را باید مقدمه خوبی بر مطالعات انتقادی قرائات دانست که در آن تلاش می‌شود با استفاده از روش‌های آکادمیک، استنتاج و استدلال، از کلیشه‌های سنتی رویکرد دینی عبور شود.^۱

کتاب حاضر پنج فصل دارد. ارتباط وثیق بحث قرائت و کتابت قرآن که گفته می‌شود ویژگی‌های رسم الخط آغازین بر شکل‌گیری اختلاف قرائات است، موجب شده است که نویسنده برای ورود به مباحث خود، در فصل نخست، مروری بر دیدگاه‌های غربی درباره جمع قرآن و تاریخ‌گذاری آن داشته باشد. روایات «سبعة أحرف» نیز که به منزله تنها مجوز شرعی برای تعدد قرائات مورد استفاده دانشمندان

۱. مشخصات چاپ این دو مقاله مروری به ترتیب از این قرار است:

Islam and Christian-Muslim Relations, vol. 25: 3 (2014), pp. 394-397 (by Andrew Rippin); Bulletin critique des Annales islamologiques, vol. 30 (2016), pp. 31-33 (by Marcin Grodzki).

اهل سنت بوده است، مقدمه‌ای ضروری برای این مبحث به شمار می‌رود. ناصر با تحلیل اسناد-متن این روایات به روشی که هارالد موتسکی آن را به تکامل رساند، رواج این اخبار را در اواخر سده اول هجری تاریخ‌گذاری کرده است.

فصل دوم به بررسی نقش ابن مجاهد در رسمیت بخشیدن به قرائت‌های هفت‌گانه اختصاص دارد که یکی از نقاط اصلی تمرکز ناصر است. او توانسته است مباحثی جدید را در این فصل مطرح کند. تحلیل او از انتخاب هفت قاری متفاوت با دیدگاه مشهوری است که در آن گفته می‌شود ابن مجاهد با این انتخاب قصد داشت از رواج روایات «سبعة أحرف» استفاده کند و این هفت قرائت را رسمیت ببخشد؛ در نتیجه این دیدگاه مشهور، انتخاب سه قاری از کوفه، تنها برای تکمیل عدد رسیده به آن به «هفت» بوده است. برخلاف این نظر، ناصر تأکید دارد موقعیت پیچیده سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کوفه موجب انتخاب سه قرائت از آن شهر شده است. در همین فصل، نویسنده با بررسی دیدگاه‌های برجای مانده از صاحبان مجموعه‌های قرائت پیش از ابن مجاهد، نشان داده است آنها هیچ‌گاه همه قرائات را منزل و الاهی نمی‌انساند و هیچ تلاشی نیز برای ایجاد مجموعه‌ای رسمی برای قرائات نکردند، چنان‌که خود بن‌مهد نیز قرائات را منزل و الاهی نمی‌شمرد، همان‌گونه که اختلاف آرای فقهای فقیهان را الاهی نمی‌دانست.

در فصل سوم، نویسنده برای بررسی تواتر قرائات، ابتدا از مفهوم تواتر نزد اصولیان آغاز کرده و سپس به مفهوم آن نزد محدثان و فقه‌پایان می‌پردازد. او به‌نیکی دریافته است که این مفهوم پیش از حدیث، در فضای اصول فقهی که به میزان یقین‌بخشی و علم حاصل از هر دلیل فقهی توجه می‌کرد، مطرح شد. تعلق مفهوم تواتر به مباحث نظری حوزه اصول فقه مشکلاتی را برای علمای حدیث و قرائت ایجاد کرد؛ این مفهوم تکامل یافته در اصول فقه بر احادیث و قرائات قابل تطبیق نبود و بنابراین، مفاهیمی چون «تواتر نزد گروهی خاص» شکل گرفت. ناصر تعریف اصولیان از قرآن را پیش کشیده است تا نشان دهد «تواتر» یا قید مهمی در این تعریف‌ها بوده یا دست‌کم شرط اصلی وثاقت و اعتبار قرآن بوده است. او با اکتفا به نقل تعریف‌های اصولیان مسلمان از تواتر، این پرسش را پیش می‌کشد که اگر متن قرآن متواتر است و قرائات وسیله‌ای برای خواندن این

متن اند، چگونه ممکن است این متن متواتر را با قرائاتی غیرمتواتر خواند؟ پیش از شکل‌گیری اندیشه تواتر قرائات، علمای قرائات قبول داشتند که قرآن متواتر است، اما قرائات را متواتر نمی‌شمردند. با وجود این، ناصر به دیدگاهی که اصل کلمات قرآن را متواتر و درعین حال قرائات را که شیوه خوانش این متن اند، غیرمتواتر می‌شمارد، جز به اشاره نپرداخته است، که می‌توانست بیشتر به این مسئله توجه کند، به‌ویژه با این مینا که قرائات در واقع تفسیر و بازتعبیر قاریان از رسم مصحف عثمانی اند. این دیدگاه را نویسنده بارها نقل کرده و به نظر می‌رسد با اندازه‌ای پذیرفته است.

نادره فصل چهارم که مشتمل بر بسیاری از نوآوری‌های او در کتاب حاضر است، توانسته با نگاهی در زمانی و مقایسه اسناد نقل قرائات رسمی در آثار ابن‌مجا، ابن‌لبون و دانی به تاریخ و شیوه تعیین دو راوی اصلی قرائات رسمی در سنت مطالعات قرائی دست یابد. اینکه چرا گاه این دو راوی از نسل راویان بی‌واسطه و گاه از اوایا طبقات بعد بوده‌اند، پرسشی است که در این فصل پاسخ می‌گیرد و در ضمن این پاسخ تحلیلی تازه از پیدایی قرائات شاذ به دست می‌آید. ناصر توجه دارد که مفرم قرائت شاذ در طول زمان دچار تغییراتی شده است. با این حال، او نشان می‌دهد چگونه برخی قرائات، با وجود برخورداری از شرایط قرائت قابل قبول، به محدوده قرائات شاذ راه یافته‌اند. نویسنده در موارد متعدد و از جمله این فصل، به تأثیر راه‌یابی الگوهای نحوی به حوزه قرائات توجه می‌کند.

در فصل پنجم و پایانی، که به بررسی ماهیت اختلاف قرائات اختصاص دارد، نویسنده می‌خواهد بداند آیا این اختلافات صرفاً برخاسته از رسم الخط مصحف عثمانی اند یا می‌توان دست‌کم بخشی از آنها را، همچون بیشتر اختلافات موجود در شعر کهن عربی، ناشی از نقل شفاهی دانست؟ او این اختلافات را به تفکیک دسته‌بندی و نام‌گذاری کرده و به گونه‌هایی مشابه در هر دو متن دست یافته است. که درصد وقوع آنها در دو متن گاه مشابه و گاه بسیار متفاوت است. او تفاوت‌ها را با توجه به ماهیت متفاوت این دو متن تحلیل کرده است.

مطالعات تاریخ قرآن در غرب به‌وضوح متأثر از روش و محتوای مطالعات تاریخی کتاب مقدس است. این مسئله با نگاهی به نگاشته‌های غربیان در تاریخ قرآن، به‌خصوص تاریخ قرآن نلدکه، قابل تشخیص است. این مسئله را نمی‌توان لزوماً نقص دانست، چرا که به‌هر حال به دلیل برخی شباهت‌ها بین قرآن و کتب مقدس، برخی وجوه اشتراک در مطالعات مرتبط با آنها نیز قابل انتظار است. در عین حال، نادید گرفتن تفاوت‌های این متون به لحاظ محتوا و شیوه نقل به نتیجه‌هایی نادرست منجر خواهد شد. علاوه بر این، در نگاه غالب غربیان به قرآن، این اثر پدیده‌ای تاریخی است که از نقطه‌ای شروع شده و پس از مدتی به درجه‌ای از تکامل رسیده است. رویکرد صرفاً تاریخی و یک‌سویه نتیجه‌هایی در بر دارد که در برخی آثار ریبیان به‌ویژه آثار متقدم آنها، قابل مشاهده است. در عین حال، نمی‌توان رویکرد متعادل را که به زکی در آثار آنها درباره قرآن و حدیث به وجود آمده است، نادیده گرفت. رویکرد متعادل در این کتاب را نیز در امتداد همین رویکرد اخیر باید به شمار آورد.

یکی از نمودهای تأثیر مطالعات کتاب مقدس در مطالعات تاریخ قرآن استفاده از اصطلاح canon درباره مصحف رسمی عثمان یا قرائات رسمی است. فارغ از هرگونه داوری، به‌کارگیری این اصطلاح نشان‌دهنده تشبیه فرایند جمع عثمان یا تسبیح ابن‌مجاهد به اقدام مسیحیان در به رسمیت گذاشتن چهار انجیل از بین دیگر اناجیل است. در کتاب حاضر نیز این اصطلاح با بسامد قابل توجه درباره قرائاتی که رسمیت یافته و به‌گونه‌ای قانون تبدیل شده‌اند، به کار رفته است. من برای یافتن معادلی مناسب برای این اصطلاح از خود نویسنده هم که نخستین بار در پاسخ توضیح داد که در این کتاب واژه canon و مشتقات آن را در بافت قرائات برای بیان این مفهوم به کار گرفته است که برخی قرائات از بین دیگر قرائات انتخاب و استانداردسازی شده‌اند. به‌گفته او، در عربی قدیم و جدید واژه‌ها و اصطلاحاتی نزدیک به این مفهوم وجود دارند، اما همگی معانی ضمنی متفاوتی دارند. در نتیجه، به نظر می‌رسد نویسنده در متن انگلیسی، به هدف انتقال

دقیق معنا، این اصطلاح را از ادبیات مسیحی وام گرفته و برای هفت قرائت این مجاهد، ده قرائت ابن جزری و دو راوی اصلی قرائات مشهور در سیاق‌هایی متفاوت به کار برده است. در برگردان فارسی این اصطلاح در سراسر متن، از تعبیر «رسمی» و مشتقات آن استفاده شده است.

آقای دکتر شادی حکمت ناصر متولد کویت و رشد یافته نبطیه در جنوب لبنان است. او در دو رشته شیمی و ادبیات عرب از دانشگاه آمریکایی بیروت فارغ التحصیل شد. درجه دکتری خود را در رشته مطالعات عربی و اسلامی دانشگاه هاروارد به پایان رسانید. دکتر شادی به مدت هشت سال در دبیرستان آمریکایی بیروت در رشته ادبیات عرب و به مدت یک سال در برنامه زبان عربی دانشگاه پیل بود. در ۲۰۱۳ به عنوان مدرس مطالعات عربی کالسیک دانشگاه کمبریج منصوب شد و اکنون استادیار مطالعات عربی کلاسیک دانشگاه هاروارد است. پژوهش‌های او اغلب در حوزه مطالعات قرآنی است و در این زمینه بیشترین تمرکزش بر تاریخ قرآن و قرائات است. نخستین کتاب ناصر اثر ناصر است که در ۲۰۱۳ در انتشارات بریل منتشر شد. ناصر در حوزه قرائات، پس از این کتاب چهار مقاله نیز با رویکرد تاریخی و فقهی منتشر کرده است که همه آنها به فارسی ترجمه شده‌اند و در آینده نزدیک به کوشش نگارنده این سطور، در کنار مقالاتی از دیگر نویسندگان غربی درباره قرائات، در قالب مجموعه‌ای چاپ خواهند شد.

در متن انگلیسی کتاب، نویسندگان برای ترجمه آیات قرآن به نام موارد از ترجمه آربری بهره گرفته است، مگر آنجا که قصد نقل قرائت خاصی را داشته که خود آن قرائت را ترجمه کرده است. اما در متن فارسی، ترجمه فارسی محمدمهدی فولادوند اصل قرار گرفته است و هر جا قرائت خاصی از آیه ارائه شده، این ترجمه، مطابق با همان قرائت و ترجمه انگلیسی ناصر، ویرایشی جزئی شده است. از آن رو که اعتقاد داریم پیش از هر گونه نقد، فهم دقیق سخنان نویسندگان و ارائه ترجمه‌ای

صحیح اولویت دارد، تنها در مواردی که این فهم اقتضا می‌کرد، پانویس‌هایی نیز برای تبیین بهتر سخن نویسنده افزوده‌ام که با علامت ستاره (*) مشخص شده‌اند. در انتها لازم می‌دانم از دکتر ولی عبدی که همکاری با من را پذیرفت و ترجمه‌نیمی از کتاب و نیز بازبینی ترجمه‌ام را به عهده گرفت، دکتر شادی ناصر که در طول کار پرسش‌های من درباره‌ی متن را پاسخ داد، استاد بزرگوارم دکتر مرتضی ایروانی نجفی و نیز همکار محترم دکتر محمد مهدی آجیلیان که بخشی از پیش‌نویس اولیه ترجمه را به دقت مطالعه کردند و من را از نظرات سودمندشان بهره‌مند کردند، و نیز از دکتر مهرداد عباسی برای گنجاندن این کتاب در مجموعه اسلام‌پژوهی و مطالعه‌ی نظر، نظر بر متن ترجمه و اعمال اصلاحاتی ارزشمند در متن تشکر کنم.

الله شاه‌پسند

زمستان ۱۳۹۶